

Corinna Assmann

Tercüme: Ezgi Nisli

Kültürlerarası Hafıza Işığında Irkçılık Karşıtı Anma

Özet: Bu makale, Kültür Bakanı Claudia Roth'un göçmen toplumu içinde hafıza politikalarının ne anlama geldiği sorusunu ele almakta ve bu konuyu Hafıza Çalışmaları perspektifinden teorik olarak incelemektedir. Makalenin odağında, Claudia Roth'un önerdiği hafıza politikasının iki boyutunun –aşırı sağcı ve ırkçı şiddet kurbanlarını anma ile Almanya'daki insanların göç hikâyeleri– nasıl bir arada etkili olabileceği ve Almanya'daki göç sonrası toplumun kültürel belleğinin önemli bir bileşeni haline gelebileceği sorusu yer almaktadır. Bu sorunun incelenmesinde, kültürlerarası hafıza veya çok yönlü hafıza gibi yeni kavramlar ile bireysel ve kolektif hafızanın iç içe geçişini ele alan kurulu hafıza teorileri faydalı olmaktadır.

Anahtar kelimeler: Kolektif hafıza, Alman kültürel belleği, göç sonrası hafıza, çok yönlü hafıza

Göç Sonrası Kültürel Bellek

2024 yılının başında Kültür Bakanı Claudia Roth'un Alman hafıza politikasını yenilemeye yönelik girişimi sert tepkilere yol açtı. Roth'un yalnızca kısa bir süreliğine internet sitesinde yer alan bu "Kültürel Bellek İçin Kavramsal Çerçeve" taslağında, Almanya'nın hafıza politikasına yönelik kurulu odağı olan Nazi diktatörlüğü ve Doğu Almanya (DDR) dönemine odaklanan kültürel belleğe üç yeni konu ekledi: Alman sömürge tarihi, göçmen toplumun tarihi ve demokrasi tarihi (bkz. DLF Kultur 2024). Bu taslağa yönelik eleştiriler, özellikle Almanya'daki devlet destekli anma yerlerinden geldi çünkü Alman kültürel belleğin bu şekilde genişletilmesinin, Holokost'un problematik bir şekilde göreceli hale getirilmesi olarak görülüyor. Tarihçiler, Kültür Bakanı'na yazdıkları bir mektupta, bu yazının "Nazi suçlarını küçümseme anlamında tarihsel revizyonizm olarak anlaşılabilceği" suçlamasında bulundular (Staas 2024'ten alıntı).

Bu taslak yayınlanmadan önce de Claudia Roth defalarca bu konuya değinmiş ve Alman kültürel belleğin aralanıp genişletilmesi gerektiğini savunmuştu. 2023 yılında gerçekleşen bir gazete röportajında, kültür politikasını önceki hükümetin politikasıyla karşılaştırarak, Alman hafıza politikasındaki yeni bakış açısını vurgulamıştı: "Bence [...] bu bakış açısını genişletmenin ve yeni alanlar eklemenin zamanı geldi. Buna şu önemli soru da dâhil: Göçmen toplumu içinde hafıza politikası aslında ne anlama geliyor? Ülkemizdeki pek çok insanın göç hikâyeleri de bu ülkeyi şekillendirdi, ancak şimdiye kadar kolektif hafızamızın bir parçası olmadılar. NSU, Hanau, Halle, Solingen veya Mölln'deki yaşanan acı ve yas –bunlar hafızamızda, anılarımızda nasıl yer alıyor ya da almıyor?"¹ (Roth, Encke ve Maak 2023, 37). Claudia Roth burada bu iki boyutun –bir yanda göç hikâyeleri, diğer yanda ırkçı ve aşırı sağcı şiddet kurbanlarını anmanın– göçmen toplumun çıkarlarına açılan bir kültürel belleğin birlikte düşünülmesi gerektiğini açıkça belirtiyor. Bu kavramsal çerçevenin taslağında önerilen yeniden yapılanmanın temeli, toplumun farklı kesimlerinin ve (hafıza konulu) politika çıkarlarının sıkı bir biçimde iç içe geçtiği bir anlayış olarak öne çıkıyor. Böylece, Nasyonal Sosyalizmi anma,

1 Orijinal Almanca alıntı: "Ich glaube [...], dass es Zeit wird, den Blick zu erweitern, und dass neue Bereiche dazukommen müssen. Dazu gehört die wichtige Frage: Was heißt eigentlich Erinnerungspolitik in einer Einwanderungsgesellschaft? Die Migrationsgeschichten so vieler Menschen in unserem Land haben dieses auch geprägt, sind aber bislang nicht Teil unserer kollektiven Erinnerung. Auch die Trauer und der Schmerz über den NSU, über Hanau, über Halle, über Solingen oder Mölln – wie kommen diese in unserem Gedächtnis, in unserer Erinnerung vor oder nicht?" (Roth in Encke und Maak 2023, 37)

sömürge tarihiyle yüzleşmeden ve demokrasi mücadelesi tarihinden kesin olarak ayıramaz, bu da “önceden marjinalleştirilmiş gruplar için kapsayıcılık” anlamına gelir (BKM 2024, 2).² Bu konseptin taslağı, bu bağlantıları bir kültürel belleğin temel unsuru olarak vurguluyor ve özellikle göçmen toplumunda, “bireysel ve kolektif anıların çeşitliliğini demokratik eşitliğin ve gelecekteki ortak hatıraların biçimlendirici unsurları olarak değerlendirmek zorunda” olduğunu belirtiyor (ibid.). Anıt yöneticileri mektuplarında, anmadaki çeşitlendirmenin “tarihsel-politik bir paradigma değişikliğini başlattığını ve bunun kültürel belleğin temelden zayıflamasına yol açacağını” iddia ediyorlar (Staas 2024’ten alıntı).³ Aynı şekilde, farklı bakış açılarının arzulan kenetlenmesinin kültürel belleği *güçlendirebileceği* de savunulabilir.

Makaleimde, bu ikinci görüşün potansiyelini ortaya koymak ve bu yaklaşımın temel varsayımlarını hafıza teorisi açısından inceleyip değerlendirmek istiyorum. Merkezde, Claudia Roth’un bahsettiği iki boyutun –ırkçılık karşıtı bir anma ve kültürlerarası bir kültürel belleğin– birlikte Almanya’daki göç sonrası toplumun hafıza kültürünün önemli bir bileşenini nasıl oluşturabileceği sorusu yer alıyor.

Kültürel bellek çerçevelerin birbirine kenetlenmesi

Alman “kültürel belleğin” etrafında yürütülen tartışmalarının bu kadar hararetli olmasının bir nedeni, hafızanın özünde her zaman bir grubun ulusal, kültürel ve toplumsal kimlik anlayışıyla yakından ilgili olmasıdır. Bu bağlamda, mevcut hükümetin Alman kültürel belleğin yeniden gözden geçirme girişimi, ulusal kimlik anlayışının son yıllarda değiştiğine dair önemli bir işarettir. Ayrıca, önerilen yeni oryantasyonun birçok unsurunun, ülkedeki farklı sosyal gruplar tarafından sürdürülen mevcut kültürel belleğinde hâlihazırda yer aldığını düşünmek de mümkündür. Burada esas mesele, hükümetin vatandaşlara neyi ve nasıl hatırlamaları gerektiğini dikte etmesi değil de sivil toplumda zaten gelişmiş ve var olan şeylere devlet desteği vermektir. Bu tartışmanın arka planında her zaman finansman dağılımının da rol oynadığı net bir şekilde anlaşılıyor.

2 Orijinal Almanca alıntı: die “Inklusivität für zuvor marginalisierte Gruppen” (BKM 2024, 2)

3 Orijinal Almanca alıntı: “einen geschichtspolitischen Paradigmenwechsel ein, der zu einer fundamentalen Schwächung der Erinnerungskultur führen würde” (zitiert nach Staas 2024).

Sonuç olarak, Federal Bakanlık tarafından kavramsal çerçeve olarak dile getirilen şey, toplumlarda zaten gerçekleşen ve kültürel belleğin ayrılmaz bir parçası olan bir süreci ön plana çıkarmaktadır. Hafıza araştırmalarında, hafıza genelde dinamik olarak anlaşılır. Hatırlamak, geçmişin sonsuza dek sabitlenmiş bir kavramına atıfta bulunmaz, bilakis bir süreç içinde gelişir ve geçmiş, *şimdiki zaman* ve gelecek arasında sürekli yeni bağlantılar kurar. Hatırlama eylemleri *şimdiki zamanda* gerçekleşir ve buradan geçmişe bir bağ kurarak geleceğe bir bakış sunar. Deneyimler ve tecrübeler daha geniş bir anlam bağlamına yerleştirilir ve bu şekilde anlam kazanır. Bu bağlamda, anlatılan hikâyeler büyük bir rol oynar çünkü geçmişi, *şimdiki zamanı* ve geleceği birbirine bağlayarak kendi perspektifimizle tutarlılık ve süreklilik sağlar.

Bu geçmiş, *şimdiki zaman* ve gelecek arasındaki bağlantıyı bahsedilen kavramsal çerçeve de vurguluyor ve bu konseptin açık hedefi, “canlı ve demokrasimizin geleceğine yönelik bir kültürel bellek” (BKM 2024, 2) oluşturmaktır.⁴ Canlı bir kültürel bellek, hatırlayan bireylere bağlıdır –bu, zaten “hatırlama” teriminde yer alan bir süreçtir ve daha duragan görünen “hafıza” kavramının aksine dinamik bir süreci ifade eder. Astrid Erll’in de vurguladığı gibi, kolektif hafızanın “toplumsal bir etki” yaratabilmesi için bireysel hatırlama eylemleriyle sürekli olarak güncellenmesi gerekir (Erll 2017, 39).⁵ Bu nedenle, hafıza konseptinde sadece zaman düzeyleri değil, aynı zamanda kolektif ve bireysel hafıza düzeyleri de birbirine sıkı sıkıya bağlıdır. Kolektif hafıza teorilerinin genellikle yalnızca mecazi bir hafıza kavramıyla çalıştığı eleştirisi bu sebeple haklı değildir: “Eğer ‘kültürel hatırlama’ bireysel bir eylem olarak ele alınıyorsa ve bireysel hafızanın sosyokültürel biçimlenmesi söz konusuysa [...], o zaman hafıza kavramının kelimenin tam anlamıyla kullanımı ve ‘kolektif’ niteliğinin metonimik kullanımıyla karşı karşıyayız demektir (kolektif bağlamları ve bunların bir bireyin hafızası üzerindeki etkisi anlamına gelir)” (Erll 2017, 94).⁶ Bu durumda, kolektif ve bireysel hatırlama çok katmanlı bir şekilde iç içe geçmiş olup, biri diğerinden bağımsız olarak düşünülemez. Kültürel belleğe dair tartışmaların toplum için taşıdığı rolü anlamak için her iki boyut da büyük önem taşır.

4 Orijinal Almanca alıntı: “eine lebendige und auf die Zukunft unserer Demokratie ausgerichtete Erinnerungskultur” (BKM 2024, 2).

5 Orijinal Almanca alıntı: “um soziale Wirkung zu entfalten” (Erll 2017, 39).

6 Orijinal Almanca alıntı: “Wenn ‘kulturelles Erinnern’ als ein individueller Akt konzipiert wird, wenn es um soziokulturelle Prägung des individuellen Gedächtnisses geht [...], dann haben wir es mit einer wörtlichen Verwendung des Gedächtnis-Begriffs zu tun und mit einer metonymischen Verwendung des Attributs ‘kollektiv’ (das für kollektive Kontexte und deren Einfluss auf das Gedächtnis des einzelnen steht).” (Erll 2017, 94)

Bu bireysel ve kolektif hafızanın iç içe geçmesi, 20. yüzyılın ilk yarısında Maurice Halbwachs tarafından vurgulanmıştı. Kendisi, işgal altındaki Fransa'da Sosyalist olduğu ve *résistance* direnişinde aktif olan oğulları nedeniyle Almanlar tarafından tutuklanan önemli bir sosyologdu. Halbwachs, 1945'te Almanya'nın kurtuluşundan kısa bir süre önce Buchenwald toplama kampında hayatını kaybetti. 1980'li yıllarda, beşeri ve kültürel bilimlerdeki 'memory boom' (hafıza çalışmaları patlaması) sırasında Halbwachs, "kolektif hafıza" teorisinin kurucusu olarak yeniden keşfedildi ve yazıları daha fazla ilgi görmeye başladı. Halbwachs, bireysel ve kolektif hafızanın etkileşimini anlatabilmek için *cadres sociaux de la mémoire* = hatırlamanın "sosyal referans çerçeveleri" kavramını geliştirmiştir. Bu etkileşim üç düzeyde gerçekleşir (bkz. Erll 2011; C. Assmann 2018, 51–63): Öncelikle sosyal referans çerçevelerinin içinde, hatırlamanın doğrudan etkileşim yoluyla şekillendiği ve müzakere edildiği düzeyde. Buna örnek olarak aile veya okullar gibi eğitim ve öğretim bağlamları ya da spor kulübü gibi sosyal alanlar verilebilir. İkinci olarak, bu tür bağlamlar kendi kolektif hafızalarını oluşturur, daha spesifik olarak, sözlü iletişim ve doğrudan sosyal temas yoluyla şekillenen bir "iletişimsel hafıza." Bu kolektif hafıza, bir grubun kimliğini ve üyelerinin aidiyet duygusunu güçlendirir. Grup içinde başkalarıyla yapılan etkileşimler yüzünden bir birey, başkalarına ait anıları benimser ve bunlar kendi hafızasının bir parçası haline gelir. Üçüncü argüman olarak, grup düzeyinde bu iletişimsel hafızaya dâhil olma sayesinde bireysel hatırlama, daha büyük kolektif hafıza oluşumlarına bağlı hale gelir. Bu oluşumlar daha geniş birimleri kapsar ve bir sosyal temasta karşısındaki tarafından somutlaşmak yerine medyada hayata geçirilir. Bunun örnekleri "kültürel" ya da "ulusal/politik" hafızadır (bkz. A. Assmann 2006).

Hatırlamanın sosyal referans çerçeveleri, insanın sosyalleşmesine önemli ölçüde katkıda bulunur. Halbwachs, kolektif ve bireysel hafızanın sosyal ve interaktif bileşenini vurgulayarak bize bunu hatırlatır: Sosyal bağlamlarda neyi ve nasıl hatırlayacağımızı öğreniriz, anılarımızı başkalarıyla iletişim kurarak oluştururuz, hikâyeleri ve imgeleri güçlendirir veya adapte ederiz, başkalarının anılarını benimser ve bunları kendi hafızamıza dâhil ederiz. Hatırlamanın bu sosyal boyutunda, birey ile başkası arasındaki sınırlar geçirgendir; aynı şekilde bireysel ve kolektif hatırlama biçimleri arasındaki sınırlar da geçirgendir. Bireysel hafıza, sosyal yapılar ve süreçlere, ama aynı zamanda daha geniş düşünce kalıplarına, normlara, değer sistemlerine, hiyerarşilere ve güç yapılarına bağlıdır. Bu yapılar, bireysel düzeyde neyi ve nasıl hatırladığımızı belirlemekle kalmaz, aynı zamanda kolektif düzeyde hangi anıların değerli olduğunu ve kabul gördüğünü de belirler. Bireysel hatırlamanın sosyokültürel biçimlenmesi, yukarıda bahsedilen "kapsayıcılık" boyutuna

işaret eder. Eğer kişinin kendi hikâyesi, ait olduğu grubunun deneyimleri ve anıları, daha geniş toplumsal anlatılara dâhil edilmezse veya buna yaklaşılmazsa bile, bu durum kimlik oluşumu için ne anlama gelir? Bir grubun içinde şekillenen kolektif hafıza, aynı zamanda bu daha geniş hatırlama çerçevelerini farklı şekillerde sorgulayabilir; örneğin, baskın veya hegemonik hikâyeleri sorgulayarak karşı anlatılar ve yeni bakış açıları sunabilir.

Son yıllardaki Alman hafıza çalışmalarında (Memory Studies) yer edinmiş “kültürel bellek” kavramı, “kültürel hafızanın dinamizmini, yaratıcılığını, süreçselliğini ve çoğulculuğunu” vurgular (Erl 2017, 11). Bu kavram, kolektif ve kültürel hafızayı çoğul olarak düşünmeyi ve kolektif çerçeveler içindeki kültürel bellek çeşitliliğine dikkat çekmeyi mümkün kılar. Bu bağlamda açılan önemli bir boyut ise *counter memory* ya da alternatif hafızalardır. Ann Rigney’ye göre, bu terim, geçmiş egemen imgelerine ve baskın bir grubun tarih söylemlerine karşı direnç gösteren kültürel bellek pratiklerini kapsar (2005, 13).⁷ Burada söz konusu olan genellikle anıları kurtarmak veya yeniden oluşturmak ve böylece unutmaktan koruyarak anmaya erişilebilir hale getirmektir. Bu tür projeler, çoğunlukla kolektif bir hafızaya dayanarak ortak kimliklerini güçlendirmeyi amaçlayan grupların kimlik politikası mücadelesi ile bağlantılıdır. Bu tür bir hafıza çalışması, kolektif hafızanın önemli bir yönüne işaret eder, misal bir yandan, hatırlama ve unutma diyalektiğinde her zaman dinamik olan, diğer yandan ise (mevcut ihtiyaçlar ışığında) sosyal olarak inşa edilen. Hatırlanan bir geçmiş, (yeniden) inşa edilen bir geçmişten ibarettir (Rigney 2005, 14). Bu şekilde, kolektif hafızanın hegemonik biçimleri, örneğin ulusal veya politik hafıza ya da bir eğitim müfredatı şeklinde baskın bir kültürel hafıza, hiçbir zaman sabit ve değişmez değildir çünkü daima toplumsal, kültürel ve politik süreçlere tabidir. Aleida Assmann ayrıca işlevsel ve depolayıcı bellek arasındaki ayrımın kolektif belleğin temel süreç doğasını vurguluyor. İşlevsel hafıza veya “yerleşik hafıza”, “grup referansı, seçicilik, değer bağlılığı ve geleceğe yönelim” ile karakterize edilir (2009 [1999], 134). Bu hafıza, anlatı biçiminde bir kimlik referansına sahip olan ve geçmiş, bugünü ve geleceği birbirine bağlayan hafızadır. Depolama belleği veya “yerleşik olmayan hafıza”, aktif olarak hatırlanmayan ancak henüz geri alınamayacak şekilde kaybolmayan “sahipsiz hale gelmiş ve aktif olarak hatırlanmayan kalıntıları” içerir. Bu, işlevsel hafızayı çevreleyen “birleşmemiş hatıraların amorf bir kitlesini” oluşturur (ibid., 136); bu formda, “yeniden işlenerek işlevsel hafızaya yeni bağlantı imkânları sunabilir” (ibid., 134). Yeni

7 *Counter memory* terimi genellikle Michel Foucault’nun tanımlamasıyla kullanılmaktadır; bu tanımlama, hegemonik, monolitik tarih yazımına ve baskın hatırlama söylemine muhalefet olan karşı hareketleri ifade eder (bkz. Tello 2019, 390; Olick/Robbins 1998, 126).

bellek bileşenlerinin işlevsel hafızaya dâhil edilmesinin önemli bir ön koşulu, bunların anlamlı bir şekilde işlenmesi, yani “anlam haline dönüştürülmesi” (ibid., 135) ve daha büyük anlam bağlamlarına ve anlam yapısına entegre edilmesidir.

Counter Memory gerçek anlamda depolama belleği anlamına gelmese de, burada sunulan mekanizma, kolektif hafızanın yenilenme süreçlerini açıkça göstermektedir.⁸ Yerleşik ve yerleşik olmayan hafıza arasında içerik alışverişi yapılabileceği gibi, daha küçük (çoğunlukla marjinalleştirilmiş) grupların karşı hatıraları da ulusal hafıza gibi daha geniş bir hatırlama çerçevesine dâhil edilebilir ve bu yolla toplumun öz imajını etkileyebilir.

İrkçi şiddetin kurbanlarını *counter memory* aracılığı ile anmak

Claudia Roth’un Alman hafıza politikasında yeni bir yönlendirme önerisi, siyasi veya ulusal hafızayı daha açık hale getirmek ve son yıllarda yaşanan toplumsal dönüşümlere uyarlamak anlamına gelir. Aleida Assmann’a göre, kolektif ulusal hafıza, “siyasi hafızanın” bir alt türünü oluşturur (2006, 218) ve “kültürel hafıza” gibi dışsallaştırılmıştır, yani artık kişilerin kendi deneyimlerine dayanan bir hafıza olmaktan çıkmış, medya aracılığıyla depolanmış ve sembollerle ve anlatılarla anlam kazandırılmış bir hale gelmiştir. Bu tür bir siyasi veya ulusal hafızanın inşası sıkı bir seçime tabidir ve çoğunluk grubunun kimliğiyle yakından ilişkilidir. Karşı hafızaların (*counter memory*) dolaşımı, baskın hatırlama söylemlerindeki bu dışlama mekanizmalara karşı çıkar çünkü genellikle “sözlü tarih,” yani yazılı “resmi” tarihin aksine, sözlü olarak aktarılan deneyimlere dayanır (bkz. Olick/Robbins 1998, 126). Claudia Roth’un yukarıda alıntılanan röportajda bahsettiği iki boyut –ırkçı şiddet kurbanlarını anma ve göçmenlik tarihi– günümüzde özellikle aileler ve yerel ya da ulusal düzeydeki toplulukların sosyal veya iletişimsel hafızasında yer almaktadır. Bu boyutlar, kimlik oluşturma ve güçlendirme açısından önemli bir işlev görmektedir. Genellikle daha geniş bir çevreyi de kapsar ve böylece farklı gruplar, topluluklar veya şehirler arasında bağlantılı bir kültürel belleğin oluşmasına yol açar.

Bu anma biçimi, ırkçılık karşıtı duruşuyla birlikte, geleceğe yönelik ve demokrasiyi teşvik eden bir kültürel bellek için önemli bir potansiyel taşır.

8 Bir toplumun depolama hafızasına başvurmak, “resmi” tarih yazımında yer verilmeyen ancak tarihsel izleri arşivlerden ortaya çıkarılabilen marjinalleşmiş gruplar için önemli bir kimlik politikası rolü oynar.

Aşırı sağcı şiddet kurbanlarını anmak, aynı zamanda Almanya'daki ırkçılık tarihine ve bunun toplumun farklı katmanlarında, hatta hükümetin en üst düzeylerinde nasıl tezahür ettiğine göz yummamak anlamına gelir.⁹ Almanya Cumhurbaşkanı Steinmeier'in 2023 yılında Solingen'deki kundaklama saldırısının 30. yıl dönümü anısına yaptığı konuşmada vurguladığı gibi, devlet olarak "bu tür saldırıların hangi iklimde geliştiği konusunda sessiz kalamayız." Steinmeier, "Solingen kundaklama saldırısının ve diğer birçok eylemin kara kökenine" dikkat çekerken, "toplumsal çevre, saldırgan grupların yapıları, saldırganların ideolojisi" konularını dile getirerek, bu saldırıların daha geniş bağlamını oluşturan "aşırı sağcılık, ırkçılık ve insan düşmanlığını" gündeme taşıyor (Bundespräsidialamt 2023, 2). Bu unsurlar, toplumda ve devlet yapılarında çeşitli şekillerde kendini göstermektedir. Aşırı sağcı saldırılarla ilgili şiddet faillerinin soruşturulması ve toplumun bu olaylarla yüzleşmesinde sık sık "polis ve siyasetin başarısızlığı" (Demirtaş et al. 2023, 16) görülmektedir ve bu durum düzenli olarak faillerin ve mağdurların yer değiştirmesi ile mağdurların yakınlarını karalama gibi unsurları da içerir (bkz. ibid., 28).

İrkçi şiddetin ve düşünce yapılarının sürekliliklerini ve bunların karmaşık siyasi ve kurumsal bağlantılar içinde nasıl ortaya çıktığını ifşa edip eleştirerek, bu hatırlama şekli, ırkçılığın yapısal ve toplumsal bir sorun olarak inkâr edildiği bir toplumsal ve siyasi iklimde bir karşı anlatı oluşturur. Bu şekilde, grupların iletişimsel hafızası, siyasi hafızanın baskın anlatılarına, yaklaşımlarına ve yorumlarına karşı durur. Bu karşı hafıza (*counter memory*) mantığı, "müdahaleci hatırlama" (Thomas 2003, 329) veya "eleştirel hatırlama" (Rhein 2023, 325) olarak adlandırılabilir ve ırkçılığın farkındalığını ve işleyiş mekanizmalarını artırarak "dayanışma pratiği" (ibid., 317) haline gelir.¹⁰

İrkçilik karşıtı karşı hafızalar (*counter memories*), aşırı sağcı şiddet eylemlerinin gerçekleştirildiği tarihsel ve toplumsal bağlamlara dikkat çeker; bu hafızalar, hem toplumu hem de devleti sorumluluğa davet eder. Bu süreçte hatırlamaya yönelik destek veren aktivistlerinin önüne konulan kurumsal engeller, siyasetin ve belediyelerin savunmacı tutumu, meselenin kimlik politikası boyutunu ortaya koyar. Nasıl ki Alman söyleminde ırkçılık marjinal bir olgu olarak ele alınıyorsa, bu hatırlama çabaları da aynı şekilde kenara itilmektedir. Solingen'de uzun yıllar süren hafıza aktivizminin ardından nihayet şehir merkezlerinde aşırı sağcı ve ırkçı şiddet mağdurlarını anmak, toplumun öz imajının bir değişimi başlattığı için son derece önemlidir. Bu tür bir

9 İrkçilik eleştirisi ve hafıza çalışmaları (Demirtaş 2023, 27) konularına yönelik soru ve meselelerin karmaşıklığı hakkında daha fazla bilgi için bkz. ibid., s. 28.

10 Orijinal Almanca alıntı: "interventionistisches Erinnern" (Thomas 2003, 329), "kritische Erinnerung" (Rhein 2023, 325), "solidarischen Praxis" (ibid., 317).

tanıma, siyasi ve toplumsal bir dönüşümün sağlanması adına merkezi bir adımdır.

İrkçılık karşıtı anma pratikleri, toplumdaki ırkçılığı açığa çıkarır ve bunların geçmiş ile günümüz arasındaki sürekliliğini gösterir. Burada bir yandan ırkçı şiddetle ilgili bilgilerin korunması ve aktarılması, diğer yandan mağdurlara yönelik anlayış, özellikle de onların yaşadığı acıların ve deneyimlerinin (hem dar hem geniş anlamda) tanınması söz konusudur. 1990'ların başından itibaren Almanya'nın farklı şehirlerinde, aşırı sağcı saldırıların ve şiddet eylemlerinin kurbanlarının anısını canlı tutan çeşitli hatırlama çalışmaları geliştirilmiştir. İrkçi ve aşırı sağcı şiddet bağlamında, bu anma pratiklerinin merkezinde samimi bir dinleme sürecinin bulunmasının, mağdurların ve tanıkların seslerini duyurabilmesinin, olaylara dair kendi bakış açılarını aktarabilmesinin ne kadar önemli olduğu vurgulanmaktadır (bkz. Kocatürk-Schuster/Yurtseven 2023, 357). Bu nedenle, bu deneyimlerin paylaşıldığı sosyal çerçevelerin genişletilmesi, örneğin bu bilgilerin ırkçılık karşıtı eğitim çalışmalarında kullanılması önemlidir. Bu bilgi aktarımı, empatinin teşvik edilmesi ile yakından ilişkilidir; *“Da war doch was!” Rassismuskritische schulische und außerschulische Bildungsmaterialien zum rassistischen und extrem rechten Brandanschlag in Solingen* adlı eserin yazarlarının belirttiği gibi (Re_Struct 2022). Solingen'deki kundaklama saldırısına yönelik eğitim çalışmaları, çocuk ve gençlerde empati geliştirme, önyargıları azaltma, bakış açısını değiştirme ve çözüm yollarını gösterme konularında duyarlılık kazandırabilir (Re_Struct 2022).

Uzun süre boyunca ırkçı ve aşırı sağcı şiddetin mağdurlarının seslerine Alman toplumunda yer verilmedi. Bu anıları toplumsal bir kültürel belleğe dâhil etmek, bu durumu değiştirebilir; ancak bunun için bu seslerin duyulması gerekir. Hatırlama aktivisti Bengü Kocatürk-Schuster, Adelheid Schmitz ile yaptığı söyleşide, hatırlama çalışmalarında dinlemenin önemini şu sözlerle vurguluyor: “Doğru bir şekilde dinlemek empati geliştirir, empati ise dayanışmaya yol açar ve dayanışma, bu karmaşadan kurtulmamızın tek yoludur” (Kocatürk-Schuster/Yurtseven 359).¹¹ Dinleme, empati ve dayanışmanın birbirine olan bağlılığında, bu tür hatırlama pratiklerinin ırkçılık karşıtı ivmesi ortaya çıkar. *Solingen, 30 Jahre nach dem Brandanschlag (Kundaklama Saldırısının 30. Yılında Solingen)* (Demirtaş ve diğerleri 2023) adlı derleme, farklı bakış açılarıyla ve çok yönlü yapısıyla öne çıkar. Akademik makalelerin yanı sıra tanıkların ve yakınların anıları ile olayların edebi işlenmesi de yer

11 Orijinal Almanca alıntı: “Durch richtiges Zuhören entwickelt sich Empathie, Empathie führt zu Solidarität und Solidarität ist der einzige Weg, wie wir aus diesem Schlamassel rauskommen können.” (Kocatürk-Schuster/Yurtseven 359).

alır. Örneğin Kübra Gamze D.'nin "Tägliche Angst" ("Günlük Korku") adlı baladı, saldırının, 1993 yılında henüz doğmamış ama ebeveynlerinin derin korkularıyla büyümüş bir nesil üzerindeki travmatik etkisini gösterir: "Gece pencereyi açık bırakmak? / Yasak bize" (D. 2023 [2021], 382)¹². Bu derleme, çeşitli metin türleri aracılığıyla, bilgi aktarımını deneyim ve duygularla zenginleştirir ve farklı bakış açılarını ve duyguları anlamayı teşvik eder. Bu cilt aynı zamanda etkileyici bir imkân repertuarında ortaya çıkan ve eğitim çalışmalarından kişisel sohbetlere ve çeşitli sanatsal yorumlara kadar uzanan ve sürekli olarak yeni yaratıcı dürtüler geliştiren farklı hatırlama pratiklerinin ve jestlerinin çeşitliliğine işaret eder.

Empati genellikle çok aşamalı bir süreç olarak anlaşılır ve bilinçsiz ve otomatik (kısmen fiziksel) mekanizmaları (örneğin, duygusal yayılma veya *emotional contagion*) olduğu kadar başkalarının bakış açılarını üstlenme veya onlarla özdeşleşme gibi daha karmaşık bilişsel süreçleri de içerir. Margrethe Bruun Vaage, bunların yalnızca empatiye temel oluşturan ya da empatiye geçiş aşamaları olduğunu ve nihai olarak empatiyi, kendisiyle karşıdaki kişi arasında duyulan ayrımın korunmasıyla tanımlar. Empati için temel gereklilik, "*diğer kişinin* durumunu düşünceli bir şekilde anlama bilinci" (Bruun Vaage 2007, 104) ya da "empati kuran kişi ile empati duyulan nesne arasında net bir bilişsel ve deneyimsel sınırın korunmasıdır" (Hollan 2012, 71).¹³ Benlik ve öteki arasındaki ayrımı vurgulayan bir diğer araştırmacı olan Heidi L. Maibom, bu ayrımı aynı anda farklılıkları da koruyan bir duygusal-bilişsel bağlantı olarak tanımlar: "Empati, esasen diğer kişiyle ilgilidir, ancak kişisel olanla iç içe geçmiş bir şekilde gelişir" (2020, 1).¹⁴

Artık genel olarak kabul edilmektedir ki empati, sosyal ilişkilerde önemli bir unsur olup, farklı sosyal gruplar arasında da başkalarının duygularını ve ihtiyaçlarını tanıyan davranışları teşvik edebilir. Bu anlamda, empati, ırkçılık karşıtı çalışmalarının da temel bir maddesidir, ancak bunun da sınırları vardır. Ashlie Sandoval, Saidiya Hartman'ın (1997) çalışması gibi ırkçılık ve empati eleştirilerine dayanan çalışmalardan yararlanarak, bakış açısını paylaşma ya da özdeşleşme fikri –yani *beyaz* bir bireyin kendisini *beyaz* olmayan bir öznenin yerine koyması konumuna yansıtılması– ötekinin konumunu

12 Original Almanca alıntı: "Das Fenster über Nacht öffnen? / Dürfen wir nicht." (D. 2023 [2021], 382)

13 Orijinal Almanca alıntı: "Bewusstheit im reflektierten Nachvollziehen des Zustandes *des Anderen*" (Bruun Vaage 2007, 104; Hervorhebung im Original) ve orijinal İngilizce alıntı: "clear cognitive and experiential boundary between [the empathizer and the object of empathy]" (Hollan 2012, 71).

14 Orijinal İngilizce alıntı: "Empathy is essentially about the other but in a way that is closely entangled with the personal." (2020, 1).

‘okunaklı’ kılmak, bu gerçekliklerin Batı toplumlarında ne kadar okunabilirliğin ötesinde olduğunu ve “bu empati çalışmaları dışında okunamayan, parçalanmış veya haklı gösterilebilir”¹⁵ (Sandoval 2023, 325) olduğu algısına işaret ettiğini vurgulamaktadır. Sandoval’a göre bu bağlamda empatinin sağlayabileceği şey, kişinin kendi algısındaki kör noktaların yanı sıra, empatinin sosyal veya kültürel farklılık sınırlarını aşmasını kısıtlayan duygu ve bilişsel yapıları konusunda bir farkındalık yaratmaktır.¹⁶ Bu süreçleri başlatmak için, aşırı sağ saldırılara yönelik anma etkinlikleri aracılığıyla açık ırkçı şiddeti tanımanın yanı sıra, göç hikâyelerinin aktarabileceği “günlük ırkçılığın daha sıradan karakterine” dair keskin bir bilinç geliştirmek de önemlidir (Broden/Mecheril 2010, 13).

Bu hikâyelerin genel toplumsal söyleme daha güçlü bir şekilde entegre edilmesi, 20. yüzyıl Alman tarihinin bir parçası olarak çok yönlü bir göç hikâyesi oluşturma temel şartıdır. Göçmen toplumunun kolektif hafızası için edebiyat, sinema veya müzik gibi kültürel üretimler büyük önem taşır. Bu eserler, Alman çoğunluk toplumu ile işçi sınıfı arasında başından beri çizilen sınırları aşma potansiyeline sahiptir. Yazar Aras Ören bunu şu şekilde ifade eder:

“Yan yana çalıştığım insanlar az kelimelerle konuşturlardı, kendi içlerinde yaşarlardı, köylerden büyük şehre gelmişlerdi, paranın ve özgürlüğün cazibesine kapılmışlardı. Alman yöneticileriyle, mobilya satıcısıyla veya market kasiyeriyle konuşamazlardı. Ve kimse onları anlamak istemedi. Bunun üzerine kendi mobilya mağazalarını, kendi süpermarketlerini kurdular, kendilerinin yöneticileri oldular. Ancak Almanlar onları hâlâ anlamadı.” (Ören 2023).¹⁷

15 Orijinal İngilizce alıntı: “illegible, fragmented, or justifiable outside of these empathy exercises” (Sandoval 2023, 325).

16 Sandoval, ABD bağlamında tarihsel olarak Siyahi insanların (ve bu tarihsel yapıların günümüzdeki sürekliliğinde de) insanlıklarının çoğu kez inkar edildiği ‘Siyahilik karşıtlığı’ hakkında yazıyor. Her ne kadar bu bağlam spesifik olsa da ve Almanya’daki durumdan farklılık gösterse de, Sandoval’ın ırkçılık karşıtı çalışmalar kapsamında empati üzerine yaptığı değerlendirmeler de daha genel bir öneme sahiptir.

17 Orijinal Almanca alıntı: “Die Menschen, mit denen ich Seite an Seite arbeitete, hatten wenige Worte, lebten für sich, waren aus Dörfern in die große Stadt gekommen, waren dem Lockruf des Geldes gefolgt und der Verheißung der Freiheit. Sie konnten nicht zu ihren deutschen Vorgesetzten sprechen, nicht zu ihrem Möbelhändler, nicht zu ihrer Supermarktkassiererin. Und niemand wollte sie verstehen. Also bauten sie sich eigene Möbelhandlungen, eigene Supermärkte, sie wurden ihre eigenen Vorgesetzten. Die Deutschen allerdings verstanden sie immer noch nicht.” (Ören 2023)

Edebi metinler ve diğer anlatı biçimleri, bu ve sonraki nesillerin deneyimlerini daha geniş bir kitleye ulaştırarak bakış açılarını tanıdık hale getirebilir. Bu bağlamda, Ören'in de ifade ettiği gibi, ırkçılık deneyimleri ve kabul görmemenin, bir insan olarak varlıklarının bile inkâr edilmesine yol açtığı anılar önemli bir yer tutar (ibid.). Son yıllarda, "Gastarbeiter" sıfatındaki göçmenlerin hikâyelerini çok çeşitli biçimlerde ele alan ikinci ve üçüncü kuşakların hafıza çalışmaları da büyük önem kazanmıştır. Bu bağlamda, Orhan Çalışır'ın Bremen Focke Müzesi'nde 2021'de düzenlediği ve birinci neslin 12 hayat hikâyesini bir araya getiren "Lebenswege– Hayat Yolları" sergisi ile Cem Kaya'nın Türk göçmenlerin tarihini müzikleri üzerinden anlattığı 2022 yapımı *Aşk, Mark ve Ölüm – Liebe, D-Mark und Tod* adlı belgesel örnek gösterilebilir.

Almanya: Willkommen in Deutschland filmi, farklı nesillerin hikâyelerinin, deneyimlerinin ve anılarının bu kolektif hafıza biçiminde nasıl bir araya geldiğini gözler önüne seriyor. Film, 30 Ekim 1961'de Almanya ile Türkiye arasında imzalanan İşe Alım Anlaşması'nın 50. yıl dönümüne denk gelecek şekilde, 2011 yılında hem Almanca hem de Türkçe versiyonlarıyla Alman sinemalarında gösterime girdi. Film, 1,5 milyondan fazla sinema izleyicisiyle büyük bir gişe başarısı elde etti. Filmle ilgili eleştiriler, dönemin toplumsal iklimine dair bir fikir veriyor. Örneğin, Thilo Sarrazin ve "namus cinayetleri" gibi konulara atıfta bulunuluyor ve eleştirilerde, filmin yönetmenleri Yasemin ve Nesrin Şamdereli'nin galada başörtüsü takmamış olmalarının özellikle vurgulanmasına gerek görülüyor (bkz. Schulz-Ojala 2011). Böyle bir iklimde, bu film etkileyici potansiyelini çok daha güçlü bir şekilde ortaya koyabiliyor. Jan Schulz-Ojala'nın *Tagesspiegel*'de yazdığı gibi, film, *Duvara Karşı* (2004) veya *Ayrılık* (2010) gibi yapımlarda temsil edildiğini düşündüğü "yeni nesil göçmenlerin çaresizliğine" karşılık, "doğrulanmış bir gerçeklikten" yola çıkarak olumlu bir şey sunmayı başarıyor. Schulz-Ojala, filmin "duygusallıktan uzak, özgüvenli perspektifini" öne çıkarıyor ve bunun Alman sinemasında bir "yeni bakış" olduğunu ifade ediyor: "Bir komedi içerisinde ciddiyet barındıran, mutluluk ve özgürlük getiren bir bakış açısı, çünkü duyulan bir özlemi bir deneyimle birleştiriyor ve bu nedenle bir sinir ucu yakalıyor" (ibid.). Filmin mizahi tonu, genellikle kutuplaştırıcı bir şekilde ele alınan konuları daha erişilebilir hale getiriyor ve bu tartışmalara kişisel deneyim boyutunu ekliyor.

Yılmaz ailesinin hikâyesini anlatan bu tür bir film, toplumsal hafıza açısından önemli bir yere sahiptir. Film, bireysel ve yerel düzeydeki ırkçılık deneyimlerini ve göç hikâyesini, sosyal hafıza düzeyinden ulusal bir özdeşleşme ve kendini anlama düzeyine taşıyarak bu süreçte baskın olan atmosferi şekillendirebilir. Filmin açılış sahnesi, bu geçiş açıkça gösterir. Üçüncü neslin sesiyle anlatılan aile göç hikâyesi, İşe Alım Anlaşması'nın dönemine

ait arşiv görüntüleriyle çerçevelenen ulusal bir anlatı bağlamına yerleştirilir. Bu ulusal anlatıyı sembolize eden, devlet tarafından bir milyoncu misafir işçi olan Armando Rodrigues'e tren istasyonunda hediye verilen bir moped. O dönemde Alman televizyon haberleri için kamuya açık şekilde kaydedilen bu tarihi anın görüntülerine, Hüssein Yılmaz'ın gelişi de montajlanmıştır. Arşiv görüntülerinin siyah beyazlığı, torununun anlatımıyla aktarılan anılar eşliğinde hafif soluk tonlarıyla değişim gösteriyor. Bu sinematografik teknikler, farklı hafıza düzeyleri ve bağlamlarının iç içe geçtiğini görselleştirir: Resmi Alman belleği¹⁸, haber spikerinin erkek sesinin otoritesiyle ve tarihi görüntülerle destekleniyor. Aileye ait kolektif bellek, sosyal bir hafıza olarak sunulur ve kadın anlatıcının bireysel hafızası, büyükbabasının hikâyesini kendi kişisel anlatısının bir parçası olarak benimseyip seyirciye (çoğunluk toplumuna) hitap ettiği özgün bir bireysel özne pozisyonundan aktarılır.¹⁹ Filmin sonunda, torunu Cenk'in vefat etmiş büyükbabası adına Schloss Bellevue'deki bir devlet töreninde, Almanya Başbakanı Merkel'in de bulunduğu bir resepsiyonda konuşma yapması, anıların ve tarihin kuşaklar arası aktarımını bir kez daha vurgular. Bu sahne, filmin resmi Alman kültürel belleğine dâhil olma iddiasını net bir şekilde ortaya koyar.

18 Almanya'ya gelen işçilere hoş geldin hediyesi olarak verilen moped, günümüzde Bonn'daki Haus der Geschichte müzesinin kalıcı sergilerinden bir parçasıdır (bkz. Lebendigen Museum Online (Lemo o.J.). Mockick'in hikayesinin Almanya'nın resmi göç tarihine ne kadar dahil olduğunu, söz konusu mopedin hikayesinin ne kadar sık ve farklı bağlamlarda yeniden anlatıldığı açıkça gösteriyor. Örneğin, bu hikaye Alman Tarih Müzesi'nin blogunda (Citron 2016) ya da çeşitli gazetelerde, farklı yıl dönümleri veya başka vesilelerle sıklıkla ele alınmıştır (bkz. örneğin FAZ 2004; Langels 2014; Kellerhoff 2024).

19 *Almanya* filmi, son derece etkili ve karmaşık bir anlatı yapısına sahiptir. Filmin başında Canan karakteri, *homodiegetic* (özöyküsel) bir anlatıcı olarak 'dış ses' şeklinde tanıtılır. Bu anlatı biçiminde, olaylar Canan'ın gözünden anlatılsa da anlatım, hikayenin zaman akışından ayrılmıştır. Yani, klasik *homodiegetic* anlatılarda olduğu gibi, anlatı genellikle olayların bitiminden sonraki bir zamana yerleştirilmiştir ve hitap edilen kişiler (burada, dolaylı olarak film izleyicileri) hikayenin içinde değil, dışında yer alır. Canan'ın, büyükbabasının Almanya'ya gelişini anlattığı bu anlatı modundan film, hikayenin yaşandığı ana geçiş yapar ve diğer karakterlerin bakış açılarına da yer verir. Tren garı sahnesinin bir Aldi süpermarketine yumuşak bir geçişle bağlanması, torununun hatıralarıyla büyükbabanın anılarının iç içe geçtiğini görselleştirir. Aile hafızasında birinin hatırası diğerine karışır. Daha sonra Canan, anlatısına devam eder ve geçmişe dönük bir başka sahneye yönelir. Ancak bu sefer, hikayenin içinde yer alan *intradiegetic* (içöyküsel) bir anlatıcı olarak karşımıza çıkar. Bu bağlamda, Canan, kuzeni Cenk'e doğrudan hikayeyi anlatan bir karakterdir. Bu teknik, filmde hitap edilen kitlelere farklı pozisyonlar sunar ve onları birbirine bağlar. Özellikle, hem Türk hem Alman kimlikleri arasında sıkışmış olan Cenk karakteriyle doğrudan özdeşleşmeye veya onun perspektifinden bakmaya davet eder. Bu sayede, farklı geçmişlere sahip sinema izleyicileri için empati kurma ve hikayeye katılma yolları açılmış olur.

Kişisel hikâyeler ile “resmi” tarihlerin iç içe geçmesi, belgesel film formatında sıkça görülen bir durumdur. Bu tür filmlerde, geçmişe ait arşiv materyallerinin günümüzdeki “konuşan kafalar” (talking heads) ile birleştirilmesi, türün anlatı geleneklerinden biridir. Benzer bir yaklaşım, göçmen *toplulukların* müzik sahnesine ve onların sonraki kuşaklarına odaklanan *Aşk, Mark ve Ölüm* adlı belgeselde de görülür. Bu film, resmi söylemlerden tamamen uzak bir kültürel bellek sunar ve *Almanya* filmine kıyasla daha açık bir şekilde karşı-hafıza (Gegenerinnerung) olarak konumlanır. Bu bağlamdaki göç hikâyesi, uzun yıllara yayılan ırkçılık deneyimlerinin bir anlatısı olarak ele alınır ve özellikle 1990’lar civarındaki aşırı sağcı saldırılarla korkunç bir zirveye ulaşır. Bu anlatının merkezinde komedi değil, göçmen işçilerin “Gastarbeiter Şarkıları” yer alır. Bu müzikler, kültürlerarası bir potansiyele sahiptir ve çoğunluk toplumunun bu anıları kendi tarihine entegre etmesine olanak tanıyabilecek bir köprü oluşturabilir.²⁰

Kültürlerarası bellek ve çok yönlü hafıza

Son on beş yılda, kültürlerarası bellek kavramı, hafıza araştırmalarında yeni bir bakış açısı kazandırmıştır.²¹ Bu kavram, *hatırlama* pratiklerini anlamamızı sağlayan özgün bir teorik perspektif veya mercek sunar. Bu mercek, çoğulculuk ve farklılık koşulları altında kolektif bellekteki dinamiklere ve değişim süreçlerine odaklanır. Kültür kavramı olarak kültürlerarasılık, kültürleri kendi içine kapalı yapılar olarak değil, birbirleriyle çeşitli ve karmaşık şekillerde iç içe geçmiş süreçler olarak görür. Bu etkileşimler, değişim süreçlerini sürekli harekete geçirir ve yenilikler yaratır. Bu anlayış çerçevesinde, kültürlerarası bellek, bu sınırları aşan dönüşüm süreçleri yoluyla hatırlama anlatılarının ve yapılarının nasıl yıkılıp yeniden inşa edilebileceğiyle ilgilendir. “Transcultural Memory” (Kültürlerarası bellek) kavramı, Memory Studies (Hafıza Çalışmaları) alanında yeni ve müdahaleci bir yaklaşım olarak ortaya çıkmış ve hâkim olan ulusal hafıza çerçevelerine karşı bir alternatif sunmuştur. Kültürlerarası bellek kavramı ise bunun aksine, ülkeler arasındaki veya çeşitli toplumlar içindeki bağlantılar ve etkileşimler üzerine vurgu

20 Filmin başlığı tesadüfen seçilmemiştir; 1982 yılında Berlinli *İdeal* grubunun bestelediği Türkçe bir şiiirden alınmıştır. Bu şiiir, Aras Ören’e aittir. Grubun solisti Annette Humpe, o dönemde bu durumu şöyle yorumlamıştır: “Ne anlatıldığını öğrenmek istiyorsan, bir Türk’e sormalısın.” (*Spiegel*, 1982).

21 Bunun programatik bir örneği, *Parallax* dergisinin *Transcultural Memory* (Kültürlerarası Bellek) konulu özel sayısıdır (2011).

yapar; farklı grupların bir arada yaşama ve etkileşim içinde bulunma durumlarının kolektif bellek süreçlerini nasıl etkilediği sorusuna odaklanır. Bellek, yalnızca mevcut kimlikleri güçlendiren ve dolayısıyla dışlama mekanizmalarıyla kimlik sınırlarını keskinleştiren bir unsur olarak değil; bunun yerine ya da buna ek olarak, kolektif belleğin yeni bir boyutunu açığa çıkarır. Bu yaklaşım, farklı gruplar ve kolektifler arasında şimdiye kadar gizli kalmış bağlantıları, ilişkileri ve ittifakları görünür kılar. Bu yolla, ulusötesi ve kültürlerarası bellek araştırmaları, kimlikleri yeniden düşünmeye ve mevcut yapıları dönüştürmeye yönelik önemli bir katkı sağlayabilir.

Edebiyat, film ve müzik, yukarıda örnek olarak verilenler gibi, böyle bir kültürlerarası belleğin inşası için imkânlar sunar. Emine Sevgi Özdamar, 2022 yılında Büchner Ödülü kabul konuşmasında, yazar Georg Büchner ile olan ilişkisinden bahseder. Özdamar, Büchner'in metinlerini, 1960'ların devrimci atmosferinde, "bütün dünyanın dayanışma içinde olduğu, dünyanın tüm şehirlerinde insanların Vietnam Savaşı'na, ırkçılığa karşı ve insan hakları için bir araya geldikleri" bir dönemde tanıdığını ve onun "kişisel cennetinde" özel bir yere sahip olduğunu ifade eder (Özdamar 2022).²² Ören de benzer bir şekilde Bertolt Brecht'ten bahseder. Brecht'in metinlerinin onu Almanya'ya çektiğini, ancak Brecht'i "Almanya'dan alıp Türkiye'ye götürmek ve onu daha uluslararası, daha açık hale getirmek" istediğini belirtir. Ancak Türkiye'de yenilikler yaratmak yerine, kısa sürede şunu fark eder: "Benim görevim burada, Almanya'da, kültürü dönüştürmekti [...], toplumsal ilişki, algı ve değer verme kültürünü değiştirmektir" (Ören 2023).²³ Özdamar ve Ören'in burada tarif ettiği şeyler, sanat alanında (son derece doğal bir şekilde) uygulanan ve topluma geri yansıyan kültürlerarasılık biçimleridir. Ören, "yeni, ortak bir kültür perspektifi" çağrısında bulunur ve "kültür alanında çalışan genç, kararlı insanlara da güven[diğini]" ifade eder (ibid.). Böyle bir kültürel perspektifi, özellikle anlatıların toplumsal söyleme ve ulusal kanona dâhil edilmesiyle, kültürlerarası belleğin önemli bir temel taşı oluşturur. Emine Özdamar'a verilen Georg Büchner Ödülü, bunu sembolik olarak işaret eden bir örnektir.

Alman hafıza kültürü bağlamında, Holokost anısının kimlik oluşturucu ve –ulusal belleğin merkezi bir parçası olarak– devlet destekleyici bir işlevi vardır. Michael Rothberg ve Yasemin Yıldız (2011), bu anmanın göç sonrası

22 Orijinal Almanca alıntı: "als die ganze Welt solidarisch war und in allen Städten der Welt die Menschen gegen den Vietnamkrieg, gegen Rassismus, für die Menschenrechte zusammenliefen" (Özdamar 2022).

23 Orijinal Almanca alıntı: "dass es meine Aufgabe war, hier in Deutschland die Kultur zu transformieren [...], die Kultur des Umgangs, der gegenseitigen Wahrnehmung und Wertschätzung zu verändern" (Ören).

bir toplumda nasıl çoğulcu ve etnik olarak çeşitli bir şekilde düşünülebileceğini ve uygulanabileceğini sorgularlar. Hegemonik hafıza kültürüne bağlanan göçmenlere özgü hatırlama pratiklerinden örnekler verir ve bunları “memory citizenship” (hafıza vatandaşlığı) olarak tanımlarlar: Ulusal belleğe katılım, toplumsal ve siyasi katılımın bir biçimidir ve aidiyet duygusunu mümkün kılar ve aynı zamanda, *imagined community* (hayali bir topluluk) anlayışı ve ortak bir gelecek perspektifi doğrultusunda topluluk oluşturuca etkiler yaratabilecek bağlar ve ilişkiler kurar.

Shoah’a yapılan atıflar, ırkçılık karşıtı bir hafıza mücadelesinde de kendine yer buluyor. 1992 yılında Mölln’deki saldırıdan sağ kurtulan ve aynı zamanda bir aktivist olan İbrahim Arslan, *Solingen, Kundaklama Saldırısından 30 Yıl Sonra* adlı kitapta yer alan yazısını, etnik ve kültürel gruplar arasındaki sürekliliklere ve nesiller arası aktarımın önemine dikkat çeken bir vurguyla sonlandırır: “Hatırlamak benim için mücadele etmek ve genç nesli duyarlı hale getirmek ve harekete geçme yolları oluşturmaya unutmamak demektir. Bir gün Shoah’dan kurtulanlar artık hayatta olmadığına ve aileleri onlarca yıl sonra dahi anmaya devam etmek için güce sahip olmadığına bile, biz bu anmayı sürdürmeliyiz.” (2023, 351)

Bu tür bir referansı, Michael Rothberg “çok yönlü hatırlama” (*multidirectional memory*) olarak tanımlar: Bu hatırlama biçiminde, bir hafıza söylemi bir diğerini, müzakere süreçleri, çapraz referanslar ve alıntılar yoluyla mümkün kılar, destekler veya güçlendirir (bkz. Rothberg 2009, 3). Rothberg, bu kavramı ABD örneği üzerinden açıklar: Orada Holokost’a dair geniş çaplı bir farkındalık, geçmişteki ve günümüzdeki Amerikan ırkçılığını dile getirmek için yapıcı bir platform olarak hizmet edebilir.²⁴

Arslan’ın etkileyici son cümlesi, çok yönlü bir hatırlama pratiğinin potansiyelini birden fazla açıdan ortaya koymaktadır: Öncelikle, bu yaklaşım, Almanya’daki ırkçılığın sürekliliğini ön plana taşır. Eğer Holokost anısının demokratik bir toplum için önemini ciddiye alıyorsak, bu anma, yalnızca antisemitizmin süregelen ve yeni biçimlerini değil, aynı zamanda toplumda ve kurumlarda hala köklü bir şekilde varlığını sürdüren ırkçılığı ve İslam düşmanlığı gibi alt türlerini de ele almalıdır. Ayrıca, Shoah’a yapılan atıf, Almanya’da artık hegemonik bir konuma ulaşmış olan bir hafıza söylemine bağlanma anlamı taşır ki bu statü, yalnızca uzun yıllar boyunca sivil toplum girişimlerinin verdiği mücadeleler sonucunda elde edilmiştir. Bu bağlantı, Almanya’da sağcı ve ırkçı şiddet mağdurlarının anısının toplumda merkezi bir yere sahip olması gerektiğini vurgular. Bu alıntı, hatırlamanın ne kadar

24 Postkolonyal hafıza süreçlerinin Holocaust anısını içermesi konusundaki potansiyel ve olası sorunlar için bkz. Messerschmidt 2008.

gelecekle ilgili olduğunu da gösteriyor; çok yönlü hatırlamayı hem geleceğe işaret eden hem de geleceği mümkün kılan bir yaklaşım olarak sunuyor. Bu, özellikle de Holokost anma pratiklerinin geleceğinin garanti altında olmadığı, bu kültürel belleğin sonlandırılmasını talep eden, Nazi dönemi suçlarını yeniden inkâr eden ya da önemsizleştiren seslerin yükseldiği bir dönemde büyük önem taşımaktadır.

Geleceğe Bakış

İrkçılığa eleştirel bir şekilde yaklaşan anma çalışmalarının temel amacı, toplumsal dönüşüm süreçlerini başlatmak ve değişim yaratmaktır. Bu bağlamda, Türk-Alman Üniversitesi'nin İstanbul'daki 10. yıl kutlamasında konuşan Profesör Rita Süßmuth, eski düşünce kalıplarını aşmanın önemini vurgulamış ve genç neslin "istenmeyen karmaşa" yaratmasına izin verilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Bu karmaşa "istenmeyen" olarak nitelendirilmektedir, çünkü ırkçılıkla yüzleşmek belirsizliklere yol açmakta ve sıklıkla savunmacı tepkilerle karşılaşmaktadır. Bu noktada, eğitim çalışmaları büyük bir öneme sahiptir. Almanya'daki farklı ırkçılık türleri hakkında geniş çapta bilgi ve farkındalık yaratmak bir zorunluluktur. 1980'ler ve 90'larda gerçekleşen ırkçı cinayet saldırılarının anısı, sadece bu saldırıların yaşandığı şehirlerdeki anma töreninin ayrılmaz bir parçası değil, aynı zamanda ulusal düzeyde bir kendini anlama biçimi olarak görülmelidir. Bu cinayetlerin gerçekleştiği daha geniş toplumsal ve siyasi bağlamın dikkate alınması, "ırkçılığın normalleşmesi" durumuna karşı koymak için gereklidir. Paul Mecheril, Almanya'da ırkçılığın böylesine normalleşmiş bir hal aldığını, bu nedenle nüfusun çoğunluğu için görünmez hale geldiğini ifade etmektedir (bkz. Broden/Mecheril 2010, s. 13).

Bunun ötesinde, bu eleştirel anma pratiklerini daha geniş bir kültürel bellek bağlamında ele almak gerekmektedir. Kültürlerarası hafıza teorisi ışığında, Almanya'nın göç ülkesi olarak toplumsal gerçekliğine uygun bir şekilde kültürel hafızasını daha açık hale getirmenin ne kadar önemli olduğu açıkça görülmektedir. İrkçi şiddet kurbanlarını anmanın marjinalleştirilmesi, genel olarak Federal Almanya'da göçmen ve göç sonrası deneyimlerinin ve anlatılarının marjinalleştirilmesiyle paralellik göstermektedir. Kültürlerarası bir toplumun kolektif hafızada daha güçlü bir şekilde yer alması için daha fazla çeşitlilik içeren anlatılara ve perspektiflere ihtiyaç vardır. Bu bağlamda, eğitim kurumları önemli bir rol oynayabilir. Mevcut eğitim materyallerinin yalnızca ırkçı içerikler açısından eleştirel bir şekilde incelenmesi değil, aynı zamanda bu materyallerin daha kapsayıcı bir şekilde tasarlanması ve daha

fazla çeşitlilik ve farklılık içermesi gerekmektedir. Göçmenlerin anılarını içeren, çok sesli, ırkçılık karşıtı ve çok perspektifli bir şekilde ağlar kuran kültürel bellek, göç toplumunda barışçıl ve saygılı birlik içinde yaşamın temel taşlarından biridir.

Kaynakça

- Arslan, İbrahim. 2023 “Erinnerung, Gedenken und die Sinfonie der Solidarität aus der kritischen Perspektive eines Zeitzeugen.” In *Solingen, 30 Jahre nach dem Brandanschlag. Rassismus, extrem rechte Gewalt und die Narben einer vernachlässigten Aufarbeitung*, hgg. von Birgül Demirtaş et al. Bielefeld: transcript, 343–351.
- Assmann, Aleida. 2009 [1999]. *Erinnerungsräume: Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses*. München: C.H. Beck.
- Assmann, Aleida. 2006. “Memory, Individual and Collective.” In *The Oxford Handbook of Contextual Political Analysis*, hgg. von Robert E. Goodin, Charles Tilly. Oxford University Press. 210–224.
- Assmann, Corinna. 2018. *Doing Family in Second-Generation British Migration Literature*. Berlin: de Gruyter.
- BKM. 2024. Rahmenkonzept Erinnerungskultur. Entwurf. *Die Beauftragte der Bundesregierung für Kultur und Medien*, für 1.2.2024.
- Broden, Anne und Paul Mecheril. 2010. “Rassismus bildet. Einleitende Bemerkungen.” In *Rassismus bildet. Bildungswissenschaftliche Beiträge zu Normalisierung und Subjektivierung in der Migrationsgesellschaft*, hgg. von Anne Broden und Paul Mecheril. Bielefeld: transcript. 7–23.
- Bruun Vaage, Margrethe. 2007. “Empathie: Zur episodischen Struktur der Teilhabe am Spiel film.” *montage/av* 16.1: 101–120.
- Bundespräsidialamt. 2023. “Bundespräsident Frank-Walter Steinmeier bei einer Gedenkveranstaltung für die Opfer des Brandanschlags vom 29. Mai 1993 am 29. Mai 2023 in Solingen.” *Der Bundespräsident*. https://www.bundespraesident.de/SharedDocs/Downloads/DE/Reden/2023/05/23052-Solingen.pdf?__blob=publicationFile&v=2. Letzter Zugriff 14.08.2024.
- Citron, Bettina. 2016. “Geschichte(n) aktuell: Mokick für den millionsten ‘Gastarbeiter’.” *DHM-Blog. Deutsches Historisches Museum*. <https://www.dhm.de/blog/2016/09/09/mokick-fuer-den-millionsten-gastarbeiter/>. Letzter Zugriff 30.08.2024.
- D., Kübra Gamze. 2023. “‘Tägliche Angst’ – Ballade zum Solinger Brandanschlag. ‘Günlük korku’ – Solingen kundaklamasına dair Balad. Ballade in Deutsch und

- Türkisch." In *Solingen, 30 Jahre nach dem Brandanschlag. Rassismus, extrem rechte Gewalt und die Narben einer vernachlässigten Aufarbeitung*, hgg. von Birgül Demirtaş et al. Bielefeld: transcript, 381–384.
- Demirtaş, Birgül, Adelheid Schmitz, Çağrı Kahveci, und Derya Gür-Şeker. 2023. "Der Solinger Brandanschlag. Multiperspektivischer Rückblick, offene Fragen und Folgen bis in die Gegenwart." In *Solingen, 30 Jahre nach dem Brandanschlag. Rassismus, extrem rechte Gewalt und die Narben einer vernachlässigten Aufarbeitung*, hgg. von Birgül Demirtaş et al. Bielefeld: transcript, 13–34.
- DLF Kultur. 2024. "Rahmenkonzept Erinnerungskultur: Worum geht es im Streit um die Reformpläne von Claudia Roth?" *Deutschlandfunk*, 11.04.2024. <https://www.deutschlandfunkkultur.de/rahmenkonzept-erinnerungskultur-roth-100.html>. Letzter Zugriff 30.08.2024.
- Encke, Julia und Niklas Maak. 2023. "‘Ich hätte noch lauter sein müssen.’ Interview mit Claudia Roth." *Frankfurter Allgemeine Sonntagszeitung*, 17.9.2023, 37.
- Erl, Astrid. 2011. "Locating Family in Cultural Memory Studies." *Journal of Comparative Family Studies* 42.3 (2011a): 303–318.
- Erl, Astrid. 2017. *Kollektives Gedächtnis und Erinnerungskulturen. Eine Einführung*. 3., aktualisierte und erweiterte Auflage. Stuttgart: Metzler.
- FAZ. 2004. "Ein nagelneues Moped als Gastgeschenk für den Neuankömmling." *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 9.9.2004. <https://www.faz.net/aktuell/gesellschaft/ein-nagelneues-moped-als-gastgeschenk-fuer-den-neuankommeling-1180077.html>. Letzter Zugriff 30.08.2024.
- Hartman, Saidiya. 1997. *Scenes of Subjection. Terror, Slavery, and Self-Making in Nineteenth Century America*. New York: Oxford University Press.
- Hollan, Douglas. 2012. "Emerging Issues in the Cross-Cultural Study of Empathy." *Emotion Review* 4.1: 70–78.
- Kaya, Cem. 2022. *Aşk, Mark ve Ölüm – Liebe, D-Mark und Tod*. Filmfaust Filmproduktion, Film Five.
- Kellerhoff, Sven-Felix. 2024. "Mit unbewegtem Gesicht ließ sich der millionste ‘Gastarbeiter’ ehren." *Welt*, 12.05.2024. <https://www.welt.de/geschichte/article251453142/75-Jahre-Grundgesetz-So-kam-der-millionste-Gastarbeiter-nach-Deutschland.html>. Letzter Zugriff 30.08.2024.
- Kocatürk-Schuster, Bengü, und Kutlu Yurtseven (im Gespräch mit A. Schmitz). 2023. "Warum wir erinnern müssen: ‘Unsere’ Kämpfe..." In *Solingen, 30 Jahre nach dem Brandanschlag. Rassismus, extrem rechte Gewalt und die Narben einer vernachlässigten Aufarbeitung*, hgg. von Birgül Demirtaş et al. Bielefeld: transcript, 353–370.
- Langels, Otto. 2014. "Millionster Gatarbeiter vor 50 Jahren: Ein Moped für Armando Rodrigues de Sá." *Deutschlandfunk*, 10.09.2014. <https://www.deutschlandfunk.de>.

- de/millionster-gastarbeiter-vor-50-jahren-ein-moped-fuer-100.html. Letzter Zugriff 30.08.2024.
- Lemo: Lebendiges Museum Online. "Moped 'Sport Combinette' als Begrüßungs-geschenk für den millionsten Gastarbeiter." *Haus der Geschichte*. <https://www.hdg.de/lemo/bestand/objekt/technisches-geraet-moped-millionster-gastarbeiter.html>. Letzter Zugriff 30.08.2024.
- Maibom, Heidi. 2020. *Empathy*. New Problems of Philosophy. London: Routledge.
- Messerschmidt, Astrid. 2008. "Postkoloniale Erinnerungsprozesse in einer post-nationalsozialistischen Gesellschaft – vom Umgang mit Rassismus und Antisemitismus." *Peripherie* 109/110.28: 42–60.
- Olick, Jeffrey K., und Joyce Robbins. 1998. "Social Memory Studies: From 'Collective Memory' to the Historical Sociology of Mnemonic Practices." *Annual Review of Sociology* 24: 105–140.
- Ören, Aras. 2023. "Gegen die Kränkung, die uns in den Kleidern steckt." *FAZ NET*, 06.08.2023. <https://www.faz.net/aktuell/feuilleton/buecher/autoren/tuerkisch-deutsche-kultur-warum-laut-aras-oeren-noch-viel-zu-tun-ist-19080362.html>. Letzter Zugriff 8.8.2024.
- Özdamar, Emine Sevgi. 2022. "Georg-Büchner-Preis 2022: Dankrede." *Deutsche Akademie für Sprache und Dichtung*. <https://www.deutscheakademie.de/de/auszeichnungen/georgbuechner-preis/emine-sevgi-oezdamar/dankrede>. Letzter Zugriff 27.08.2024.
- Re_Struct. 2022. Re_Struct: Praxisentwicklung für rassismuskritische und intersektionale Perspektiven in Kommunen, Institutionen und Vereinen. "Da war doch was!" *Bildungsmaterialien zum rassistischen und extrem rechten Brandanschlag in Solingen*. Informations- und Dokumentationszentrum für Antirassismusbearbeitung in Nordrhein-Westfalen. <https://brandanschlag-solingen-1993.de/>. Letzter Zugriff 16.08.2024.
- Rhein, Katharina. 2023. "Von der rechten Gewalt, die es nicht geben durfte. Gedenken als solidarische Praxis." In *Solingen, 30 Jahre nach dem Brandanschlag. Rassismus, extrem rechte Gewalt und die Narben einer vernachlässigten Aufarbeitung*, hg. von Birgül Demirtaş et al. Bielefeld: transcript, 317–328.
- Rigney, Ann. 2005. "Plenitude, scarcity and the circulation of cultural memory." *Journal of European Studies* 35.1: 11–28.
- Rothberg, Michael. 2009. *Multidirectional Memory. Remembering the Holocaust in the Age of Decolonization*. Stanford University Press.
- Rothberg, Michael und Yasemin Yildiz. "Memory Citizenship: Migrant Archives of Holocaust Remembrance in Contemporary Germany." *Parallax* 17.4: 32–48.
- Şamdereli, Yasemin und Nesrin Şamdereli. 2011. *Almanya – Willkommen in Deutschland*. Roxy Film.

- Sandoval, Ashlie. 2023. "Engaging with the Failures of Racial Empathy." *Hypatia* 38: 316–329.
- Schulz-Ojala, Jan. 2011. "'Almanya:' Migranten wie wir." *Tagesspiegel*, 10.03.2011. <https://www.tagesspiegel.de/kultur/migranten-wie-wir-1896073.html>. Letzter Zugriff 8.8.2024.
- Spiegel. 1982. "Türkisch lernen mit 'Ideal'." *Der Spiegel* 46, 14.11.1982. <https://www.spiegel.de/kultur/tuerkisch-lernen-mit-ideal-a-233380ac-0002-00010000-000014355088>. Letzter Zugriff 30.08.2024.
- Staas, Christian. 2024. "Im kollektiven Gedächtnis ist viel Platz." *Zeit Online*, 10. April 2024. <https://www.zeit.de/kultur/2024-04/erinnerungskultur-deutschland-claudia-roth-kulturstaatsministerium>. Letzter Zugriff 8.8.2024.
- Tello, Verónica. 2019. "Counter-memory and and-and: Aesthetics and temporalities for living together." *Memory Studies* 15.2: 390–401.
- Thomas, Tanja. 2023. "'Der Auftrag, der sich daraus ergibt...' Von der Notwendigkeit eines interventionistischen Erinnerns an den Solinger Brandanschlag." In *Solingen, 30 Jahre nach dem Brandanschlag. Rassismus, extrem rechte Gewalt und die Narben einer vernachlässigten Aufarbeitung*, hgg. von Birgül Demirtaş et al. Bielefeld: transcript, 329–341.